

СИСТЕМА ЗАСЕЛЕННЯ ВЕРХІВ'ІВ ДНІСТРА В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ І ТИС. Н.Е. МІКРОРІВЕНЬ

Проаналізовано територіально-поселенську структуру Верхнього Подністров'я у VIII – X ст. на мікрорегіональному рівні. Особлива увага звернена на топографію пам'яток, їх планувальну структуру та зміни, що відбуваються у системі заселення регіону у вказаний період.

Ключові слова: *система заселення, Верхнє Подністров'я, топографія, планувальна структура, Стільсько, Пліснесько, Буківна.*

Період останньої чверті I тис. н. е. є важливим часом у європейській історії загалом та українській зокрема, оскільки саме тоді на території Європи відбуваються складні політичні, економічні та соціальні процеси, які, у свою чергу, спричинюють і державотворчі процеси в слов'янському світі. Очевидно, що не минули вони й українських земель та території українського Прикарпаття, частиною якого є регіон у верхів'ях р. Дністер.

Одним із важливих аспектів у вивченні слов'янських старожитностей Верхнього Подністров'я є питання формування і трансформації територіально-поселенських структур на цих теренах протягом останніх століть I тис. н. е. Висновки, отримані під час аналізу системи заселення даного регіону, можуть бути застосовані до вивчення проблем державотворення та соціальних процесів в українському Прикарпатті. У цьому плані є актуальним поєднання даних археології із відомостями природничих наук (топографії, геоморфології, ґрунтознавства та ін.). Такий підхід вже понад півстоліття практикується у зарубіжній, зокрема польській археологічній науці [22].

В Україні до вивчення проблем виникнення та розвитку територіально-поселенських структур вчені звернулися порівняно недавно – наприкінці 80-х рр. минулого століття. Сьогодні цей напрямок досліджень активно розвивається

завдяки напрацюванням А. Томашевського [9], Р. Шишкіна [21], В. Петрашенко [4], Н. Стеблій [6]. Вони пропонують розглядати систему заселення того чи іншого регіону в тісному зв'язку із конкретним природним середовищем, застосовуючи міждисциплінарні підходи та детально аналізуючи її за такими параметрами, як топографія, приналежність до певної гідромережі, інтервальність поселень, їх площа тощо. Цих теоретико-методологічних засад вважаємо за потрібне дотримуватися й ми.

Під системою заселення треба розуміти територіальне поєднання населених пунктів, між якими існує більш-менш чіткий розподіл функцій та які пов'язані між собою виробничими й соціальними зв'язками [1, с. 217-218]. До вивчення територіально-поселенської структури даного регіону застосовано триступеневу, трикомпонентну структуру дослідження, побудовану на основі системного підходу [3, с. 83-84]. Вона передбачає аналіз на мікро-, мезо- та макрорегіональному рівнях природно-ландшафтних умов, планувально-просторових структур та соціального чинника, які тісно пов'язані між собою та утворюють єдину складну саморегульовану систему. Застосування такого підходу дає можливість прослідкувати зміни, які відбуваються в господарстві та соціальному устрої слов'ян зазначеного регіону протягом VIII–X ст.

Об'єктом цього дослідження є система заселення у Верхньому Подністрів'ї наприкінці I тис. н. е. на першому – мікрорегіональному рівні.

Предметом – конкретні окремо взяті нерухомі об'єкти на поселенні, особливості їх топографії, планувальної структури та сім'я як найменша ланка соціального організму.

Метою цієї роботи є аналіз розвитку структури системи заселення Верхнього Подністрів'я наприкінці I тис. н. е. на рівні пам'ятки.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати низку завдань, зокрема: 1) визначити чинники, від яких залежала територіально-поселенська структура регіону в означений період; 2) проаналізувати топографію окремих груп

пам'яток, особливості їхньої планувальної структури; 3) з'ясувати на рівні мікрорегіону, які зміни відбуваються у системі заселення верхів'їв Дністра протягом VIII – X ст.

Система заселення Верхнього Подністров'я на мікрорегіональному рівні передбачає вагому роль топографічних умов у виборі місця для поселення. Виходячи з їх особливостей, поселення кін. VIII – X ст. поділяють на дві групи – «низинну» та «височинну» [19]. Так, протягом VIII – поч. IX ст. домінувала перша, представлена селищами, що займають заплави та нижній ярус річкових терас (наприклад, Дунаїв I [11, с. 28-30], Завалів II [13, с. 52-54], Яргорів II [12, с. 63-64] та ін.) й мають південну, південно-східну чи південно-західну експозиції. Висота пам'яток цієї групи над рівнем моря становить близько 190 – 280 м. Вони розташовуються близько до водних артерій середньої величини (Гнила Липа, Золота Липа) на лучно-болотних, лучних та дернових ґрунтах. Другу групу складають селища та городища IX – X ст. Ці пам'ятки займають середній та верхній яруси річкових терас (наприклад, селища Старий Литвинів II [12, с. 41-42], Рудники II [12, с. 44-49], Затемне X [4, с. 29-30], городища Плісесько [16, с. 229-230], Стільсько [2, с. 269], Жидачів [14, с. 16-17], Ступниця [5, с. 64-65] та ін.) Для селищ, як і у попередній період, властиві південний, південно-східний та південно-західний напрями експозиції. Висота над рівнем моря таких пам'яток не перевищує 400 м. Поселення найчастіше локалізуються в середній та верхній течіях невеликих річок на легких для обробітку дерново-підзолистих ґрунтах.

Для аналізу планувальної структури забудови слов'янських поселень М. Филипчук вважає за доцільне всі нерухомі об'єкти на них систематизувати за функціональними ознаками, виділяючи споруди загального (рови, ескарпи, вали, наземні прибудови до валів, вежі, в'їзди, дороги, межі) та індивідуального (заглиблені житлові та господарсько-виробничі споруди, наземні споруди з підвалами, наземні господарські будівлі, господарські ями) призначення [17, с. 151]. З них найбільшу групу на поселеннях останньої чверті I тис. н. е. в окресленому регіоні становлять залишки жител, різносторонне

вивчення яких дає відповіді на широке коло питань, зокрема про соціально-економічні відносини у середовищі тодішнього населення [10, с. 59]. Згаданий вище фахівець, спираючись на матеріали з досліджень закритих короткотривалих археологічних комплексів (Коростувата, Стільсько, Солонсько, Гологірки) та добре стратифікованих довготривалих (Пліснесько, Буківна), а також письмові й етнографічні джерела, провів детальний аналіз екстер'єру та інтер'єру слов'янського житла, виділивши властиві для нього риси й особливості [17, с. 149-175]. Як показали результати наукових пошуків вченого, для українського Прикарпаття наприкінці I тис. н. є характерними є однокамерні заглиблені житла зрубної чи стовпової конструкції, опущені у верхні шари ґрунту на глибину від 0,5 до 1,6 м [17, с. 173]. Нижня частина такої споруди, підквадратна в плані, у переважній більшості випадків має розміри 3,2×3,2 м, а загальна висота стін становить 1,6 – 1,9 м. Із зовнішнього боку по периметру споруди робилося штучне нарощення земляних стін на висоту 0,5 – 0,9 м. Двосхилий дах, покритий очеретом або соломою, спирався на центральні опорні стовпи та верхню частину дерев'яних стін і кріпився за допомогою крокв, на які накладалися лати-жердини [17, с. 174].

Внутрішнє планування житла було тісно пов'язане із системами його освітлення та опалення, які, до певної міри, залежали від умов розташування самого житла, тогочасного мікроландшафту. Тому у більшості випадків вхід влаштувався із сонячного південного, південно-східного чи південно-західного боку, що забезпечувало найкраще прогрівання та освітлення будівлі у світлий час доби. Він розташовувався на одній лінії із топкою печі-кам'янки та волоковим вікном, що забезпечувало піддув (до устя печі) та витяжку диму з опалювальної камери [17, с. 170].

Поруч із житлами знаходяться господарські споруди, представлені залишками заглиблених та наземних об'єктів, які разом складають житлово-господарські комплекси. Треба зауважити, що через існуючий стан вивчення слов'янських старожитностей у верхів'ях Дністра маємо дуже малу кількість розкопаних господарських споруд. Вважаємо за можливе

припустити, що мешканцями окресленого регіону використовувались такі ж типи цих об'єктів, як і на інших селищах українського Прикарпаття, зокрема у Середньому Подністрів'ї, де вони вивчені порівняно краще [7].

На селищах кінця VIII – початку IX ст. переважають залишки ям, що використовувалися для зберігання продуктів та заглиблених споруд, наземна частина яких, ймовірно, перекривалася настилом з дощок чи легким навісом каркасної конструкції [17, с. 176]. Натомість на пам'ятках IX – X ст., які складають «височинну» групу поселень, спостерігається зменшення кількості ям-погребів і поява нових господарських та виробничих споруд [17, с. 183], представлених складськими приміщеннями, хлівами, наземними будівлями з підвалами, майстернями тощо. З'являються окремі виробничі комплекси, спеціалізовані на певній галузі, які винесені за межі населених пунктів, але розташовуються на невеликій відстані від них. Як приклад слід навести виробничий центр X ст. поблизу с. Рудники, що віддалений від Стільського гнізда поселень на десять кілометрів. Тут відкрито дев'ять споруд, у яких виявлено двадцять залізоплавильних горнів [20].

Окрім того, у IX – X ст. у Верхньому Подністрів'ї, як і в українському Прикарпатті загалом, з'являється велика кількість укріплених поселень, виникнення яких спричинило появу нових типів наземних будівель, зокрема оборонних споруд. Сюди відносимо залишки ровів, ескарпів, валів та наземних прибудов до них, оборонні вежі, в'їзди. Кожному із перелічених об'єктів властиві певні мікротопографічні умови та характерні ознаки. Наприклад, рови «знаходяться на плато, пагорбах і підвищеннях. Вони ... проходять уперек експозицій схилу, відмежовуючи укріплену частину території пам'ятки від поля або неукріпленого селища» [17, с. 33]. Часто їхнім продовженням виступають ескарпи. Вали, як і попередня група об'єктів, відмежовують укріплену частину поселення від неукріпленої чи служать оборонним рубежем з боку поля, проходячи паралельно до ровів [17, с. 36]. У багатьох випадках зовнішні лінії захисту через кожні 12–14 м мають незначні «злами». Яскравим прикладом тут слугують залишки таких

об'єктів у Пліснеську, Стільську, Тростянці, Солонську, Голобутові та ін.

Невід'ємною складовою системи заселення регіону є некрополі. В українському Прикарпатті відкрито лише чотири слов'янські ґрунтові тілопальні могильники, два з яких у верхів'ях Дністра поблизу Пліснеська. Аналіз матеріалів, отриманих при вивченні цих пам'яток у комплексі з даними про поселенські структури регіону, дає відповіді на питання про соціальні та державотворчі процеси на цих землях. Однак треба сказати, що локалізувати за поверхневими слідами будь-які залишки ґрунтових тілопальних слов'янських поховань дуже важко, що суттєво ускладнює їхнє дослідження.

Важливим аспектом у дослідженні системи заселення Верхнього Подністров'я на мікрорівні є аналіз планувальної структури поселень, оскільки він серед інших відомостей дає уявлення про рід занять мешканців селища чи городища, стосунки, якими були пов'язані жителі того чи іншого поселення між собою та з сусідніми населеними пунктами. Вивчаючи планувальну структуру слов'янських селищ VIII – X ст. в українському Прикарпатті, М. Филипчук виділяє п'ять типів їхньої забудови [17, с. 198]. Перший, характерний ще для празько-корчацьких старожитностей, притаманний виключно «низинній» групі поселень. За такого типу забудови 15-20 одночасових об'єктів (з яких близько 10 житлові) групуються поруч з господарськими ямами (Дунаїв I, Пленики II, Яргорів II) чи розташовуються довкола них півколом [17, с. 188]. Паралельно до цього виникає новий тип планувальної структури селищ – локалізація жител невеликими групами по 3-5 кожна поблизу споруд господарського призначення. Яскравим прикладом тут може служити Буківнянське селище, яке хронологічно лежить на межі між існуванням «низинної» та появою «височинної» групи поселень. Так, у Буківні поряд із згрупованими житловими спорудами знаходяться виробничі об'єкти різного призначення [9]. Таке ж планування простежується і на центральних частинах трьох селищ, які існували на місці побудови укріплень Стільського археологічного комплексу.

Зміна топографічних умов розташування слов'янських старожитностей у IX ст. (про що йшлося вище) спричинює появу «височинної» групи поселень, яка представлена вже не лише селищами, а й городищами. З IX до кінця X ст., окрім існуючих двох, постають нові типи планувальної структури сільських поселень. Третій та четвертий, за яких відповідно об'єкти утворюють своєрідний ланцюжок чи житла у поєднанні з численними ремісничими спорудами щільно розташовуються на поселенні, представлені у Північній Буковині [17, с. 193], не простежені поки що у Верхньому Подністрів'ї. Останній, п'ятий тип забудови, суттєво відрізняється від інших. Таку планувальну структуру мають, до прикладу, околиці селища в ур. «Затінок» [18, с. 84] у межах Стільського городища. Північно-східна його ділянка була поділена штучними межами на чотири частини. На кожній із них розміщувався окремий житлово-господарський комплекс, утворений заглибленим житлом, кількома наземними господарськими будівлями, подвір'ям та огорожею [18, с. 84-91]. Всього в межах вище згаданого урочища виявлено більше десяти таких комплексів. Аналогічний тип забудови спостерігається і на селищі Коростувата III [15] у Середньому Подністрів'ї.

Планувальна структура городищ IX – X ст. у Верхньому Подністрів'ї є доволі складною та не до кінця з'ясованою. Кожне з них захищене системою валів, ровів та ескарпів, що вдало вписуються у навколишній ландшафт, а центральні їх частини (наприклад у Стільську, Пліснеську) по периметру забудовані наземними будівлями з підвалами чи, як засвідчують матеріали з розкопок Пліснеська, групами заглиблених житлових споруд [17, с. 198].

Проаналізовані вище аспекти дозволяють на мікрорегіональному рівні зробити деякі висновки і про соціальний устрій слов'янського населення Верхнього Подністрів'я протягом останньої чверті I тис. н. е. Основу суспільного ладу в VIII – на початку IX ст. складала патронімна сім'я. Вона утворювалася із двох-п'яти окремих сімей, що були поєднані тісними родинними стосунками, вели спільне господарство, проте проживали окремо. Саме тому слов'янські

житла були недовготривалими, розрахованими на проживання у них п'яти – шести чоловік (батьки та діти) і загалом забезпечували потреби одного покоління. Надалі протягом IX – X ст. така ситуація поволі змінюється. Поява на окраїнах селищ індивідуальних дворів-садиб у X ст. свідчить про руйнування родових стосунків на мікрорегіональному рівні та перехід від патронімної сім'ї через великосімейну громаду до громади територіально-сусідської, де помігну роль починають відігравати індивідуальні сім'ї. За таких суспільних змін постає питання про визначення адміністративних, господарських, врешті, правових центрів, навколо яких би об'єднувалися такі структури. Так виділилися городища – «общинні центри», що ставали домінуючими у групі інших населених пунктів та разом з ними творили гнізда поселень. Останні є основним об'єктом вивчення системи заселення даного регіону на мезорівні.

Як бачимо, дослідження територіально-поселенської структури зазначеного регіону протягом кін. VIII – X ст. є дуже важливим для розуміння та інтерпретації культурних і суспільно-політичних процесів, що відбувалися у той час на цих теренах, адже саме тоді населення українського Прикарпаття стояло на порозі створення власної держави.

Список використаних джерел

1. Алаев. Э. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь./ Э. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Корчинський О. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі./О. Корчинський. // МДАПВ. – Вип. 12. – 2008.– С. 267-282.
3. Пархуць Л. Методика дослідження урбанізаційних процесів у гірських ландшафтах Австрії та України. / Л. Пархуць.//Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – Вип. 21.16. – Л, 2011. – С. 78-85.
4. Петрашенко В. Канівський мікрорегіон і проблема заселення Подніпров'я у давньоруський час./ В. Петрашенко.//Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 208 – 216.
5. Раппопорт П. Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза./ П. Раппопорт, М. Малевская.// Acta archeologica Carpathica. – 1963.– Т. V. – № 1-2. – С. 61-73.

6. Стеблій Н. Система заселення верхів'їв Дністра та Прута у III – V ст. н. е. / Н. Стеблій. // Археологічні дослідження у межах річки Вісли, Дністра та Тиси у 2000 – 2007 рр. – Л.: РАС, 2011. – С. 54–60.
7. Тимошук Б. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст./Б. Тимошук. – К.: Наук. думка, 1976. – 176 с.
8. Томашевський А. Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: результати, нові підходи, перспективи./ А. Томашевський.//Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 1.Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 174 – 206.
9. Томенчук Б. Буківна – літописний Биковен на Дністрі./ Б. Томенчук, М. Филипчук. – Ів.-Фр.: Гостинець, 2001. – 56 с.
10. Филипчук М. Державотворчі процеси в українському Прикарпатті у VIII – X ст. / М. Филипчук. // Вісник інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Вип.1. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 58 – 70.
11. Филипчук М. Звіт про проведення археологічних обстежень і розвідок у верхів'ях річок Вишні, Золотої Липи та Маруньки (Мостиський, Перемишлянський та Пустомитівський р-ни) у 2004 р./М. Филипчук. //Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 16. – 2006. – 102 с.
12. Филипчук М. Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської обл.; Бережанський, Підгаєцький та Монастирський р-ни Тернопільської обл.) у 2006 р./ М. Филипчук.//Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 17. – 2007. – 157 с.
13. Филипчук М. Звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території Перемишлянського р-ну Львівської обл. у 2008 р. в рамках пілотного проекту «Археологічний кадастр України /Львівська обл./». /М. Филипчук.//Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 21. – 2009. – 279 с.
14. Филипчук М. Інформаційний звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території та в південній околиці м. Жидачева Львівської області в 2009 р. в рамках «пілотного проекту» «Археологічний кадастр України /Львівська обл./». /М. Филипчук – Л, 2009. – 110 с.
15. Филипчук М. Исследование крестьянской усадьбы X – XI вв. в с. Коростувата. / М. Филипчук. // АО 1983 года. – М.: Наука, 1985. – С. 367.
16. Филипчук М. Природно-топографічні умови розташування Плісеська./М. Филипчук.//Праці науково-дослідного інституту

- пам'яtkоохоронних досліджень. – Вип. 4. – К.: Фенікс, 2008. – С. 225-238.
17. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII – X ст. в українському Прикарпатті. / М. Филипчук. – Л.:Астролябія., 2012. – 312 с.
  18. Филипчук М. Слов'янські поселення українського Прикарпаття у другій половині I тис. н. е. Стільсько та його округа. /М. Филипчук//Миколаївщина. – Л, 1998. – Т.І. – С.80 – 104.
  19. Филипчук М. Топографія пам'яток культури типу Луки Райковецької у Прикарпатті./ М. Филипчук//Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. – Київ – Львів, 1999. – С. 308-318.
  20. Цигилик В. Залізодобувний центр в с. Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тис. н. е./В. Цигилик//Миколаївщина. – Л, 1998. – Т.І. – С.39-48.
  21. Шишкін Р. Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я в I – V ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук/Р. Шишкін. – К., 1996. – 24 с.
  22. Olczak J. Formy osadnictwa na pojezierzu Zachodniopomorskim we wczesnem srednioweczu. (Na podstawie źródeł archeologicznych)/ J. Olczak. – Toruń, 1991. – 216 s.

Jakubowska O.

**THE SYSTEM OF SETTLING THE UPPER STREAM OF THE
DNIESTER RIVER IN THE LAST QUARTER OF THE FIRST
MILLENNIUM AD. MICRO LEVEL.**

Analyzed the system of settling in the Upper Dniester VIII – X centuries. on mikro level. Particular attention is paid to the topography of sights, planning structure and the changes taking place in the system of settling in the region during this period.

Key words: *system of settling, Upper Dniester, topography, planning structure, Stilsko, Plisnesko, Bukivna.*